

Андрій Олександрович Колесников
Національна академія наук України, Інститут української мови
Київ
kolesnik_andrei_@mail.ru

Особливості опису граматики українських діалектів нової формації

Реферат: З сучасних відомостей про граматику українських переселенських говірок полімовного і полідіалектного ареалу межиріччя Дністра і Дунаю, отриманих за допомогою прийомів діалектної текстології і програми, увагу привертають суперечливі свідчення. Ідея діалектної нормативності, закладена у програмі, і реальність вияву мови, що є у тексті, зумовлює цінність таких даних як джерела інформації про динаміку, її деталізацію, етапність діалектотворчого процесу. Аналіз таких фактів допомагає визначити стадії запозичення іншодіалектних елементів; зафіксувати початкові етапи формування нових, зникнення питомих материнських рис; уможливує пояснення розходжень нових даних, свідчень АУМ та попередніх описових досліджень, розмежування динамічних процесів, комунікативних факторів й інших причин суперечності відомостей, пов'язаних із полілінгвальністю мовців, недостатнім урахуванням особливостей граматичних явищ в ареалі, мозаїчності говірок і діалектних рис.

Ключові слова: українська говірка нової формації, граматика, діалектна текстологія, етапи діалектотворчого процесу, динаміка.

Abstract: The Peculiarities of the Description of the Grammar of the Ukrainian New Formation Dialects. The article deals with the conflicting data about the grammar of the Ukrainian emigrant dialects of the multi-lingual and multi-dialectal area between the Danube and the Dniester rivers, obtained with the help of dialectal textography and the program. The idea of the dialectal norm, which is in the program, and the reality of the language, which is in the text, determine the value of such facts as a source of the information of the dynamics, it's detailing, stages of the dialectal formation. The analysis of these facts helps to establish the phases of the borrowing of the other dialect elements, to fix the primary stages of the formation of the new ones, the disappearance of native features, to explain the discrepancy between the new data, the information of the AUL and previous descriptive researches, to distinguish the dynamic processes, communicative factors and the other reasons of the inconsistent information, related to the multi-lingual character of the speakers, deficient taking into account the peculiarities of the grammatical phenomena in the area, the mosaic structure of the dialects and dialectal features.

Keywords: the Ukrainian dialect of new formation, grammatical feature, dialectal textography, stages of the dialectal formation, dynamics.

Одна з проблем вивчення українських говірок полімовного і полідіалектного межиріччя Дністра і Дунаю (МДД), виходячи з їх специфіки, полягає у тому, як функціонує говірка слов'янської мови (української), розвиваючись у тривалому

й інтенсивному контакті з іншими діалектами цієї ж мови (тут представлено діалекти всіх трьох наріч) та літературною її формою, а також з іншими слов'янськими (російською, болгарською) і неслов'янськими мовами (румунською, гагаузькою тощо) в діалектній і літературній формах. Серед з перших очікуваних і очевидних проміжних результатів розв'язання цієї проблеми є висновок про те, що говірки зазнають змін, але їх характер відрізняється від поведінки старожитніх говірок, бо більшість змін викликана саме мовною ситуацією, її наслідками – міждіалектною і міжмовною взаємодією. А тому закономірно постають питання про стійкість і динаміку діалектних мікросистем як генетично співвідносних з іншими говорами, так і мішаних, а саме, про причини більших перетворень одних говірок, і менших – інших; про фактори, що сприяють змінам у говірках та їх стійкості; про те, які елементи і за яких обставин зазнають змін у системі говірки, які ланки системи трансформуються, а в яких риси материнських говірок, іноді архаїчні, залишаються індиферентними до динамічних процесів; про те, як змінюються говірки і окремі мовні риси в них, як відбуваються перетворення.

Пошук відповідей на ці питання перебуває у ріді змін напрямів досліджень у діалектології, згідно з якими «вивчення говірки має значення не тільки як шлях виявлення мовних раритетів, а насамперед як можливість пізнати механізми мовної еволюції, з'ясувати причини і умови збереження одних елементів структури мови і відсутності змін інших елементів, виявити моделі трансформації говірок» (Гриценко 2004, 9).

Переселенські за походженням українські говірки МДД почали вивчати у 60-ті роки ХХ ст. Ураховуючи досвід описового і лінгвогеографічного дослідження переселенських говірок такого типу (студії В.П. Дроздовського, А.М. Мука, Т.П. Заворотної, П. Ю. Гриценка та ін., а також матеріали Атласу української мови – АУМ), нами було розроблено питальник, застосований разом із спостереженням над діалектними текстами (діалектною текстографією). Гриценко, підкреслюючи переваги діалектної текстографії над іншими прийомами, відзначає, що жодний прийом, жодне джерело інформації про діалектну мову (записи за програмами для лінгвістичних атласів, діалектні тексти, лексикографічні джерела), особливо в полілінгвальному ареалі, не є самодостатнім (Гриценко 2003, 5–9), а тому, поєднання кількох прийомів, залучення інформації різних джерел є «кроком у досягненні повноти фіксації свідчень про говірки як цілісні системи» (Гриценко 2003, III). Крім того, ускладнення та удосконалення прийомів аналізу відповідає напрямам розвитку діалектологічних досліджень (Гриценко 2004, 5).

Активність інтерферентних процесів¹ у новостворених українських говірках МДД спричинила те, що вони характеризуються специфікою діалектних ознак². Граматику цих говірок визначає високий ступінь територіального варіювання

¹ Міжмовна і міждіалектна граматична інтерференція в МДД відбувається за типами, визначеними У. Вайнрайхом (Вайнрайх 1979, 62–63, 106–109), основними з яких є перенесення морфем, перенесення граматичних відношень, зміна функцій питомої морфемі чи категорії.

² Такі ознаки, виявлені переважно під час попередніх досліджень, ми намагалися максимально взяти до уваги при укладанні програми.

діалектних рис, своєрідна варіантність у межах діалектних мікросистем (варіантів в українській говірці МДД порівняно зі старожитніми говірками більше, в ній можуть співіснувати і ті варіанти, що взаємовиключають один одного у старожитніх говірках). Реакцією мови на варіантність, рушійними силами динамічних процесів є посилення уніфікації, формальної та функціональної взаємодії граем, індукції (аналогії), гіперкорекції. Маркують граматику цих говірок також функціональна лакунарність, більший, порівняно зі старожитніми говірками, ступінь лексикалізації і фразеологізації граматичних рис. У результаті деяких з цих процесів можуть не тільки різною мірою зберігатися і варіюватися з запозиченими іншодіалектними та іншомовними старі материнські діалектні риси, але виникати й нові.

Намагання налаштуватися на урахування такої специфіки задля адекватного опису граматики говірок, визначити генезу говірок, ступінь стійкості материнських рис, з одного боку, і з іншого – характер динаміки кожної говірки, а також емпіричний матеріал, спонукали нас до думки, що цінним джерелом інформації про це можуть стати й доволі численні і не випадкові розходження між свідченнями, отриманими за допомогою прийомів діалектної текстології і програми.

Розбіжність відомостей може викривати появу нових діалектних рис. Так, зауважено трансформацію частки *май* зі значенням вищого ступеня порівняння в *мей* в окремих говірках буковинсько-подільського діалектного типу (Рл.1., Рл.2., Мл.). Частка *май*, що побутує регулярно і без формальних змін у низці українських говірок МДД спільного походження (Пк., Вс., Ну.) та закарпатського типу (Пб.), функціонально заміщується інтегральною в ареалі структурно схожою часткою *мей*³, яка завдяки цьому розширює своє значення. Відбувається перехід *май* > *мей* (*мей* ^луч'і) шляхом атракції з розширенням семантики *мей* і стиранням *май*, напр., *по'кам'іс' мей* ^дешево, *т'рошки мей с'тарш'і*, *воно б'іл'ш мей* ^качеств'енно *бе'ре*, *іше мей попе'ред'і* (Мл.); *мей до'бавили*, *кар'тошку ме^ай* ^нако'нала, ^весело *мей* ^було, *мей прост'іше*, ^л'уди *мей с'тали/ мей* ^кул'тур'н'іш'і (Рл.2.); ^саме *мей* ^хуже, ^саме *мей* ^трудний, ^саме *мей* ^т'ажел'ішче, ^уже *мей* ^на'чало ^уро'дило, ^{та} *мей* ^весело ^було ^{як} ^ш'ас (Рл.1.). Наразі процес трансформації у цих говірках не завершено, бо частка *май* поряд з новим *мей* ще спостерігається у текстах. Відповідаючи на питання програми, мовці ототожнюють її тільки з часткою *мей*, відзначаючи спорадичне уживання *май*: *йа'зик де заб'і'жит / та* ^може ^й *с'кажу* (Мл.), останнє підтверджують і діалектні тексти: *май с'тарша*, ^{було} *чим май* ^{обр}обл'ати (Мл.), *май прох'ладно*, *май поп'рост'і* (Рл.2.).

З мікроареалом говірок буковинської генези у Тарутинському р-ні Одеської обл., які є доволі стійкими до діалектного оточення, контактують говірки іншого походження – південно-східного діалектного типу. Тут питальник, подекуди констатуючи наявність деяких рис, що виникли в результаті північнобессарабського

³ Ця частка, запозичена з румунської мови, є інтегральним південнобессарабським елементом, властива різним генетичним типам українських говірок МДД, а також говіркам інших мов (російської, болгарської, румунської, албанської), уживається у низці значень (Муқан 1960; Дроздовський 1962а; СУГО 2011), основним з яких є значення звертання, у різних модифікаціях (*мей*, *мой*) вона властива й деяким говіркам інших говорів української мови, що знаходяться у зоні контакту з румунською, зазнали її впливу, зокрема подільських і гуцульських.

впливу, напр., форми ор. відм., місц. відм. іменників І відміни чол. р. типу з *Тол'ом*, з *М'ішом* (Скр.), форми наказового способу (*най бог милуй* – Скр.), засвідчує натомість відсутність частки *май* як засобу ступенювання, а текст дає: *ви май помните* (Гн.), *май постарш'і*, *май грамотний* (Скр). Це демонструє ту стадію впливу контактуючих говірок буковинсько-подільського типу, коли новий запозичений елемент у говірці ще не сприймається як норма, можливо тому, що яскраво маркує у свідомості носіїв говірки (Пк.) *петровс'ких рай'ів* та (Вс.) височанців / *лацка'н'ів*⁴, але вже входить у мовлення.

Дієслівні форми дійсного способу 3 ос. множ. II дієвідміни (*л'убл'а*, *вар'а*, *робл'а*, *накупл'а*, *го'тоул'а*, *хт'а*), поширені в буковинських говірках (АПБ, II, к. 128) та зафіксовані раніше у похідних від них південнобессарабських (Дроздовський 1961, 136; Логвин 1965, 42; АУМ, III, к. 74), поряд з формами з флексією *-ат* (*робл'ат*, *си'д'ат*, *вар'ат*) зберігаються у діалектних текстах і досі. Проте на тлі доволі високої активності у текстах форм типу *ход'а*, *вар'а*, *хт'а* (Пк.), згідно з питальником, вони там відсутні, а є лише *ход'ам*, *вар'ам*, *хт'ам*. Таким чином, ці усічені форми не зникають, проте й не уособлюють собою норму, принаймні граматичну – не сприймаються діалектоносіями як окремі граматичні форми.

Так само набагато активнішими в текстах говірок ареалу, порівняно з тим, що дає питальник, є відзначені дослідниками південнобессарабських говірок як «широко відомі» (Дроздовський 1962б, 17), властиві передусім південно-східним і південно-західним українським діалектам (Бевзенко 1980, 111), скорочені форми дав., відм., місц. відм. одн. жін. р. з флексією *-і*, в яких відсутній кінцевий [й] (Ол., Лм.). Скорочені форми виявлені й програмою: вони зазвичай варіюються з повними (*у далек'ій* і *у далек'і сторон'і* – Ол.), але іноді значно переважають (*добр'і*, *син'і*, *молод'і* *жінк'і*, *у глибок'і кир'ниц'і* – Лм.).

Як усічення / скорочення кінцевого приголосного, так і деякі інші наслідки фонетичних процесів у морфології можуть залишатися «не поміченими» самими мовцями. Зокрема, у зв'язку з таким фонетичним явищем, властивим багатьом південно-західним говіркам, як наближення [e] і [u], яке не лише виявляється в їх редукції у ненаголошеній позиції, але й у заступленні під наголосом [u] звуком [e] шляхом набрання [u] обниженої артикуляції, що реалізується у низці специфічних морфологічних форм, які не виявляє питальник, але засвідчують тексти: дав. відм., місц. відм. одн. іменників II відміни з флексією *-ове* типу *в товарн'а'кове*, *в Берези'нове* (наз. відм. – *Берези'не*); дієслівних форм 2 ос. і 3 ос. одн. типу *кри'чеш*, *кри'чет* (Пк.). Натомість у викликаних тією ж причиною специфічних формах 2 ос. одн. атематичних дієслів *да'сеш*, *й'сеш* у говірках Рл. I. і Мл. основний компонент форманта усвідомлюється мовцями саме як флексія *-еш*, що відбито у питальнику. Збіг відомостей текстів і питальника, а також те, що ця діалектна риса відзначалася раніше і саме як формант *-еш* атематичних дієслів⁵ (Дроздовський 1961, 136; Логвин 1965, 42), що форми типу *да'сеш*, як

⁴ Походить від старої назви села – Лак.

⁵ Дослідники пояснювали появу цих форм «...або збереженням давніших говіркових особливостей, або впливом дієслів *в'із'меш*, *да'йеш*» (Дроздовський 1961, 136).

і більшість обговорюваних тут перетворень, є очікуваними, оскільки опозиція класів дієслів в українській мові не є гранично гострою (вони викликані уніфікацією за I дієвідміною), і мають експленарний характер, уповноважує нас на констатацію окремої морфологічної риси – дієслівної флексії *-еш*. Слід відзначити, що АУМ щодо Рл.1. свідчить про вживання форм *да'сши, йі'сши* (АУМ, III, к. 75). Цей факт невідповідності інформації АУМ (щодо окремих говірок, зокрема Рл.1.) з одного боку, та спостережень приблизно цього ж періоду (Дроздовський 1962а; Логвин 1965) і наших – з другого, не одиничний, пор. (АУМ, III, к. 65, 66), очевидно, може бути пояснений обмеженням програмою вияву діалектного матеріалу, пор. (Гриценко 2003, II).

Укання, що має значне поширення у говірках МДД, так само знаходить своєрідне відображення в розходженнях у результатах спостережень над грамацією говірок у текстах і питальнику. Так, незважаючи на поширеність цього явища, позитивна відповідь на питання: *на гу'р'і 'коло му'гили* (Пк.) – радше виняток із закономірності. Натомість у деяких говірках, де питальник подає лише *на го'р'і 'коло мо'гили*, у ненаголошеній позиції у формантах (суфіксах, флексіях іменників, прикметників) маємо [у] на місці [о] літературного чи інших діалектів: *'чашу'чка, к'нижу'чка; 'церку'ва; 'Вал'у'ю, 'хату'ю* (ор. відм. іменників I відміни); *'ночу'ю* (ор. відм. іменників III відміни і похідний від цієї форми прислівник); *'добру'ї* (род. відм. жін. р. прикметників); *на 'добр'уму* (місц. відм. чол. р. прикметників); *'добр'у'ю* (ор. відм. жін. р. прикметників) (Скр.).

Конфліктні свідчення можуть інформувати про стирання материнської риси, відсунення її на периферію мови. На нашу думку, саме про це сигналізують протилежні свідчення представників різних поколінь у деяких говірках буковинсько-подільського типу щодо форм *йі'ден, ш'тири*, пор. (Дроздовський 1961, 136), коли молодше покоління стверджує їх відсутність у говірці, а старші – наявність (Пк.). В інших говірках інформацію такого плану несуть навіть свідчення представників однієї вікової групи (середнє і старше покоління), що суперечать один одному в різних прийомах, напр., в с. Молдове інформант відповідає на питання, що слово *йі'ден* (*йе'дин, йе'ден, йден*) у говірці відсутнє, натомість у його ж мовленні зауважено: *а то / ш'о за йе'дин?* (Мл.). Спостереження над текстами і питальником переконує, що, залишаючись в одних говірках (Пк., Вс.), пор. (АУМ, III, к. 66), це відбито й у питальнику, й у текстах (*йе'ден цар був, йі'ден курка'н'а, у'с'і 'май'ут' по й'но'ї ко'ров'і* – Вс.), в інших – (Мл., Рл.1., Рл.2.) слово *йі'ден* тепер уживається у спорадично, насамперед, у займенниковій функції (*вс'і 'вимерли до йі'д'ного ... до йі'д'ного* – Рл.1.), поступаючись у числівниковій функції лексемі *о'дин*, а на питання програми щодо існування *йі'ден* (*йе'дин, йе'ден, йден*) мовці відповідають зазвичай негативно. Подекуди визначену функціональну диференціацію (число – *о'дин*, але *ш'о це за йі'ден, не'ма ни й'ного*) у мовленні середнього і молодшого покоління підтверджує й питальник (Вс.).

Уважаємо, що числівники як периферійний морфологічний клас, порівняно з іншими частинами мови, швидше змінюються під впливом діалектного оточення та літературної мови. Так, у частині говірок (Мл., Рл.1., Рл.2.) майже зникла специфічна числівникова форма *ш'тири* 'чотири', фіксована раніше (Дроздовсь-

кий 1961, 136; Логвин 1965, 41). Наразі вона зустрічається дуже рідко як варіант до *чотири* у мовленні представників найстаршого покоління (пор.: *ш'т'ір'і трудод'н'а* – Вс., *три |рази чи ш'тири* – Рл.1.). В інших говірках (Пк.), де форма *ш'тир'і* також текстово спорадична, питальник подає *ч'ітир'і* і *ш'тир'і* з коментарем: *ра|н'іше к'азали, і |дос'і |можна по|чути*.

Функціональна диференціація варіантів простежується й у побутуванні територіально локалізованої материнської частки *най* як засобу творення наказового способу. В одних говірках (Рл.1.), де цей формант було відзначено раніше (Логвин 1965), він має більшу тенденцію до стирання, ніж в інших (Пк., Вс.) спільної генези. Та й у тих (Пк., Вс.), де *най* доволі часто помічено у діалектних текстах, цей елемент функціонує наразі у фразеологізованих конструкціях типу *най бог |милуй, най гост'под' |милуйе, най бог прос'тит*, в інших контекстах зафіксовано частку *хай* (*хай |робл'а на с'воюу |голову*). Якби у питальнику не було ураховано фразеологізований варіант, довелось би констатувати неправдиву інформацію, пор. (АУМ, III, 218), бо у Вс. питальник подає: *хай спит* (без варіантів), але *най бог |милуй*. У Пк. приблизно так само: *хай / не|хай спит*, але і *най, і хай, і не|хай бог |милуй / |милуйе*.

У зв'язку з випадками, коли питальник констатує наявність певного елемента, а тексти – відсутність чи лакуарність, слід згадати про спостережувані раніше у говірках буковинської генези і вже тоді відзначені як збережені⁶ лише «в мовленні старшого покоління» (Дроздовський 1961, 136) дієслівні «перфектні» аналітично-особові форми 1 ос. одн. жін. р. типу *хо|дилам, ро|билам, л'у|билам, |булам*, пор. (АПБ, II, к. 135), і форми 2 ос. множ. типу *хо|дилисти, |чулисти чи хо|дилисте, |чулисте*⁷, пор. (АПБ, II, к. 134). Спостерігаючи над діалектними текстами однієї з говірок (Пк.), ми зробили висновок, що ці форми там не активні, майже не зустрічаються у мовленні діалектоносіїв, але при відповіді на питання про діалектні особливості мовці зазвичай їх згадують (*|булисте у нас / до|бавка до |мови // сти, |чулисти / |бачилисти / |булисти // це у нас*) (Колесников 2013). При застосуванні питальника щодо існування цих форм також фіксуємо позитивну відповідь. Відчувши, що експлоратор розуміє такі форми, респондент починає активніше уживати їх у мовленні. Убачаємо тут «вияв метамовної свідомості діалектоносія-наратора» (Гриценко 2003, VII), який, прагнучи бути зрозумілим експлораторові, не лише подає додаткові коментарі щодо особливостей свого мовлення чи говірки в цілому (Гриценко 2003, VIII), але й усуває з комунікації відверто незрозумілі «чужому» її елементи.

Як зауважує П. Ю. Гриценко, тексти можуть виявляти елементи приховані, латентні, неусвідомлені мовцем і незвичні для дослідника, випадкові, оказіональні, структурно маргінальні, часто функціонально обмежені (Гриценко 2003), що порівняно з наддіалектною моделлю можуть мати і надлишковий, і лакуарний вияв. Про такий характер явищ у текстах також може свідчити перевірка питальником. Зокрема, перевіряючи програмою можливість уживання форми род. відм.

⁶ Це суперечить інформації АУМ (АУМ, III, 218).

⁷ Такі форми, разом з іншими аналітично-особовими, притаманні у Південній Бессарабії й закарпатському діалектному типові (Пб.).

одн. жіноч. р. з флексією *-ий*, зафіксованої у діалектних текстах Пк. (*ни йід'нойі ду'ш'і |р'ідн'ій*), констатуємо її відсутність і в того ж інформанта, від якого було записано тексти з цією формою (*ни йід'нойі ду'ш'і |р'іднойі*).

Однак, навіть спостережене в текстах і не завжди усвідомлене може бути закономірним і давати підстави робити висновки про динаміку говірок, напр., припускати можливість колишньої препозиції частки *-са*, що й тепер є у говірці закарпатського типу (*с'а вжи|вайут, с'а стала* – Пб.), у зв'язку зі збереженням здатності її віддалятися від дієслова при вираженні умовного способу (*в'чив би са* – Рл.1., *бо'йав би са* – Мл., *нази|вав би са* – Рл.2.). Адже ще О. С. Мельничук зауважував під час міркування щодо зниклої за 10–20 років у аналізованій ним південноподільській говірці «колишньої довільності частки *-с'а* відносно дієслова...», що сліди її «... проявляються в можливості вставлення між дієсловом і часткою *-с'а* деяких енклітичних слів, які в літературній мові можуть бути вжиті лише за межами дієслова з часткою *-с'а*» (Мельничук 1951, 60–61). Так само не випадково знаходимо в текстах мішаних говірок інші південно-західні елементи, напр., частку *май* як засіб ступенювання (Шв.) (Делюсто 2010, 193), частку *мой* (Мт.) на тлі типової південнобессарабської, вживаної при звертаннях, частки *мей*. Для висновків про те, що це сліди явищ, які зникають, але і досі маркують генезу говірок, не обов'язкове підтвердження питальником, – і з текстів вже зрозуміло, що ці елементи периферійні, але не випадкові.

Часто при варіантності у текстах, у питальнику маємо відповідь без варіантів і з коментарем, що викриває гіперкорекцію. Напр., при спостереженому в різних типах говірок у текстах *ї'кона* і *в'ї'кона*, діалектоносії, відповідаючи на питальник, як правило, коментують: *ї'кона // це по_рус'ки / по_нашому в'ї'кона //* (Шр.). Перевіряючи існування структур числівників, властивих південно-західним діалектам української мови і спорадично фіксованих в українських говірках МДД (Рл.1.), типу *п'ат'найсам'*, пор. (Дроздовський 1962а, 75], доводилося чути коментарі на зразок: *це по_ї'акому? / це по_бол'гарс'ки*. Відсутність чергування *з//ж* (*'воз'у*) і наголос на корені (як і інші чергування й форми типу *п'рос'у*, *к'рут'у*) у II дієвідміні I ос. одн. дієслів, діалектоносії коментують так: *во'жу / це по_рус'ки / а 'воз'у / по_українс'ки* (Єл.). Багато чого, що спорадично спостерігається у текстах, ми навіть не стали вносити у питальник, оскільки воно передбачувано неприйнятно для мовців через іншомовну забарвленість. Це стосується таких елементів російської мови, від яких відштовхуються мовці, але подекуди вживають, як займенник *'етом* (*'ета*, *'ето*) (Рл.1., Вш. та ін.), відповідно прокоментованих структур займенників типу *што* і *как*: *молод'ож і штокайет / і 'какайет //* (Пк.); *не штокайу / хай там чорт //* (Мл.). Це відзначено й іншими дослідниками ареалу: *сам наш буу / а 'чо_то в'ін штокау* (Делюсто 2010, 35).

Полімовність і полідіалектність як характеристика мовної ситуації відбита у полімовності і полідіалектності самих мовців, яка і є рушійною силою перетворень. Тільки крізь призму індивідуальної полілінгвальності слід сприймати свідчення питальника у деяких говірках новішої формації, що утворилися після

1940 р.⁸, де діалектотворчі процеси, властиві новоствореним говіркам, ще не пройшли початкових етапів, особливо у найбільш полімовних і полідіалектних мікросоціумах, зокрема в тих говірках, що помітно відрізняються від літературної мови, і ця відмінність діалектоносіями усвідомлюється. Напр., те, що мовці у говірці закарпатського діалектного типу, зорієнтовані експлоратором говорити по-своєму, по-закарпатськи, відповідають без варіантів *йо*, а не *так*; *туйкы*, а не *тут*, *туточки*; *былам*, а не *йа була*; *визор*, а не *в'ікно* і т.д., не означає неможливості появи в текстах таких варіантів, навпаки, залежно від комунікативної ситуації, чи навіть у ситуації спілкування з носіями тієї ж говірки, діалектоносії можуть сказати *так* чи *да*, *тут*, *йа была* тощо, бо мовці знають одночасно кілька діалектів. Вони часто вміють, і це відбито у результатах питальника, сказати і по-закарпатськи, і по-волинськи, і по-бессарабськи, і по-літературному, а буває, що ще можуть спілкуватися й російською, болгарською чи румунською мовами.

Отже, розбіжності між свідченнями діалектних текстів і питальника можуть бути частковими⁹ і повними, конфліктними. Останні можуть мати вигляд двох моделей: явище А є у мовленні, але його не дає питальник (найчастіше), і навпаки, явище А дає питальник, але воно не представлене у текстах (рідше). Остання модель нетипова, репрезентована поодинокими прикладами (вже згадані форми типу *чулисте* (Пк.); а також форми *йсти* 'йти', *прийсти* 'прийти', *найсти* 'знайти' (Мл.), наявні в результатах обох прийомів у генетично спорідненій Рл.1.; форма *жи'йеш* 'живеш' (Пк.), так само зафіксована в текстах і питальником у спорідненій Вс.), до того ж вона потребує аналізу дуже великого обсягу текстів диференційовано по кожній говірці ареалу із увагою не тільки до наявності в ній діалектних рис, але й до їх відсутності¹⁰, що, при усьому прагненні цього, зробити в межах одного дослідження цілого ареалу неможливо.

Якщо друга модель зустрічається рідше та інформує передусім про комунікативну характеристику елементів у певному типі текстів (коли мовці відчувають, що носій літературного стандарту їх не зрозуміє), або про відходження мовної риси на периферію, і висновки щодо її існування слід робити дуже обережно, то перша модель частіша, чіткіша щодо фіксації самого факту та його інтерпретації і більш інформативна.

Евристичний потенціал розбіжності результатів двох прийомів, зокрема у вигляді моделі «текст – +, питальник – 0», є широким. По-перше, він несе інформацію про динаміку діалектних явищ і говірок та про деталізацію цієї динаміки: появу нового і стирання старого, стадії появи нового і зникнення старого у говірці; втрату чи збереження зв'язку говірки з генетичним діалектним архетипом. По-друге, аспектами цього питання чи окремими питаннями, що детерміновані ним, є отримання інформації про характер міждіалектної взаємодії в ареалі (тексти дають більшу кількість прикладів впливу в МДД південно-

⁸ Говірки утворилися у зв'язку виселенням бессарабських німців у 1940 році і заселенням колишніх німецьких сіл переселенцями.

⁹ Коли різні свідчення дають різні вікові групи, або в текстах є латентні елементи, виявлені там спорадично, okazіонально, випадково, лексикалізовано чи фразеологізовано.

¹⁰ Такі дослідження окремих говірок МДД є (Делюсто 2010).

західного типу говірок на інші діалектні типи¹¹), а також про стадії діалектотворчого процесу, шляхи цих процесів, зокрема появи і зникнення варіантів.

Під етапами діалектотворчого процесу, що такі розходження допомагають виявити, маємо на увазі етапи входження нового у говірку (та й взагалі наявність цього нового, відношення його, до системи мови до рівнів цієї системи) чи втрачати старого.

Виходимо з того, що в питальникові закладено насамперед ідею діалектної нормативності, а текст – це реальний вияв мови, де, зокрема щодо граматики, чим частіше уживається елемент, тим він типовіше. Тому розбіжність між даними впливає з неможливості завжди поставити знак рівності між усвідомленням чогось у мові як нормативного і узусом. Відсутність знаку рівності часто свідчить про етапи діалектотворення. Запозичений і новий елементи зазвичай проходять такі стадії: 1) елемент входить у тексти/мовлення, але ще не сприймається як діалектна норма (відповідає моделі «текст – +, питальник – 0»); 2) елемент входить у тексти і сприймається як норма (відповідає моделі «текст – +, питальник – +»). Але слід зауважити, що, по-перше, не обов'язково один етап передбачає настання наступного, бо активність у текстах може згаснути і процес входження нового припинитися; по-друге, елементи літературної мови, коли входять у говірку, відразу сприймаються як нормативні.

Елемент, що витісняється, зникає, проходить такі стадії: 1) елемент ще входить у тексти, але вже не сприймається як норма (модель «текст – +, питальник – 0»), або сприймається як норма, але вже не входить у тексти (відповідає моделі «текст – 0, питальник – +»); 2) елемент зникає і з текстів, і з норми, як це відбулося з формами множ. з флексією *-ове* – *братове* (Дроздовський 1961, 136).

Іноді модель «текст – +, питальник – 0» не свідчить про зникнення чогось питомого чи тенденцію до нього, чи появу нового (запозиченого чи такого, що виникло як трансформація питомого), а лише про належність явища до фонетичних, а не морфологічних, які ми, незважаючи на слушність думки про те, що відповідні факти, спостережувані в аналізованих говірках, мають переважно змішаний фонетико-морфологічний характер (Мукан 1960; Дроздовський 1962а), все ж таки розрізняємо. Водночас перехід від явищ фонетичних до морфологічних теж можна інтерпретувати як появу нового (у морфології). Фонетика ще складніше ніж грамика перевіряється питальником¹². Напр., саме цим пояснюємо те, що форми типу *xm'a*, *ʷap'a* доволі регулярні у текстах, але можуть сприйматися мовцями як окремі граматичні форми (Пк.). Отже, діагностувати, чи є нове явище в граматиці, чи це лише фонетичні трансформації, дає можливість лише перехресне застосування двох прийомів. Трапляється, що окрім чіткої фіксації у текстах певної риси, знаходимо підтвердження її існування навіть у працях попередників (*da'seui*, *ʷi'seui*), але лише перевірка питальником дає можливість констатувати: *мей* у функції засобу ступенювання (текст – +, питальник – +) – це

¹¹ Напр., модель «текст – +, питальник – 0» щодо *май* як засобу ступенювання (Скр.).

¹² Це не стосується фіксації питальником граматичних значень, а лише форм.

новий морфологічний засіб; а *-ове* замість *-ови* у дав. відм., місц. відм. іменників II відміни (текст – +, питальник – 0) – відображає фонетичне явище.

Наведені приклади можуть бути й джерелом інформації про те, як проникають у говірку чи навпаки витісняються з неї елементи різних форм однієї загальнонародної мови. Так, елемент літературної мови *один*, входячи у граматику української переселенської говірки, де було *йіден*, *йден*, відразу сприймається як норма загальнонародної мови, яка не суперечить діалектній нормі, і потрапляє у текст. Елемент діалектної мови *май*, у говірках, де його не було, спочатку входить у текст, а другий етап, коли засіб усвідомлюється як норма, на нашу думку, може і не настати. Входження у текст елемента іноземної мови (*ето*) теж навряд чи буде мати наслідком сприйняття його як нормативного з погляду літературного, загальнонародного і діалектного. Витіснення материнського елемента з говірки може мати такі шляхи / етапи, напр., елементи *йіден*, *най* у значенні наказового способу, *май* як засіб ступенювання: 1) ще вживаються у текстах, не вважаючись нормою; 2) зникають, як напевно, зникли (*-ове*, форми з препозицією *-ся* тощо), або; 3) звужують своє значення, функціонально диференціюються, продовжують жити у фразеологізмі, чи в іншому значенні чи; 4) модифікуються під впливом формально і / чи функціонально подібного елемента.

Оцінка нормативності і ступеня типовості нового чи запозиченого елемента, чи того елемента, який витісняється, архаїчного в українських говірках МДД уможливує характеристику шляхів появи і зникнення варіантів. Як відомо, новожитні говірки маркує своєрідна варіантність (АУМ, III, 6–9). У розвитку переселенських говірок в умовах міждіалектної взаємодії настає такий момент, коли запозичений елемент (чи варіантні елементи) співіснує з материнськими варіантними, а іноді ще й з трансформованими новими явищами. І всі ці елементи можуть пов'язувати відношення варіантності. Напр., іменник II відміни *к'ін'* у формі дав. відм., місц. відм. одн. в українських говірках МДД можуть характеризувати флексії *-ов'і*, *-ови* (*-ове*), *-ев'і*, *-ув'і*, *-у*, *-і*, і більшість з них і досі може варіюватися в одній говірці, що для старожитніх говірок нетипово. Аналіз суперечливих свідчень питальника і текстів демонструє основні моделі поведінки варіантів у таких говірках, коли один (чи кілька) з варіантів: 1) просто припиняє існування (*штури*); 2) трансформується у випадку формальної і, звичайно, значенневої близькості за аналогією (індукцією); 3) функціонально диференціюється, тобто те старе, що було варіантом до нового, продовжує існувати, але в іншому значенні. При трансформаційній моделі перетворення значення, функції і форми вихідних компонентів можуть відбуватися поетапно: 1 етап – як засіб ступенювання є лише *май*; 2 етап – існує *май* і за аналогією як варіант з'являється *мей*; 3 етап, якого ще не відбулося остаточно, але тенденцію до нього подекуди демонструє питальник, – витіснення *май* елементом *мей*. Модель функціональної диференціації варіантів проходить такі стадії: 1 етап – у говірці є лише *йіден*, 2 етап – *йіден* і *один* співіснують як варіанти, 3 етап – *йіден* – займенник, а *один* – числівник.

Уже саме різне виявлення у двох прийомах, на нашу думку, – аргумент для визначення динамічних процесів. Динаміка традиційно встановлюється на основі свідчень різних часів про говірку, на підставі аналізу мовлення різних вікових

груп респондентів, та даних від них же, отриманих за допомогою питальника. Для переселенських говірок важливим джерелом інформації про динаміку є також зіставлення з ареалами материнських говірок, однак вона потребує корекції з того погляду, що, з одного боку, материнські говірки теж розвиваються, а з іншого, у переселенських говірках діалектні явища можуть консервуватися, зберігатися краще, ніж на материнській території. Але разом з тим, як показує аналіз, цінним джерелом для спостережень над динамікою є невідповідність текстових свідчень і питальника. Більше того, спостереження демонструє, що вживання в різних вікових групах не є завжди незаперечним аргументом в цьому плані, адже чимало явищ, відзначених раніше як такі, що зникають, оскільки вживаються лише в мовленні старшого покоління (*май, хт'а, ¹чулисте* тощо) (Дроздовський 1962а), досі виявляють стійкість, хоча теж частіше не у мовленні молодшого покоління.

У ситуаціях з витісненням материнських рис, коли явище, ще не зникло остаточно, що призводить до часткових розходжень у даних, лексикалізація, фразеологізація і функціональна диференціація не означають обов'язкового зникнення явищ у подальшому, а навпаки – продовжують їх життя. В обмеженому колі лексем і фразеологізмів, в інших функціях граматичні явища отримують подальше життя (*най бог милуй*), ніби консервуються, напр.: не зникли остаточно чергування в жодному типі говірок, хоча така тенденція була відзначена (Муқан 1960; Дроздовський 1962а), залишилась форма *йїден*, щоправда, в іншій, займенниковій функції. У зв'язку з цим слід сказати, що прогноз щодо подальшого існування *ш'тири* в українських говірках буковинського типу в МДД у нас негативний, бо це явище раніше відзначене спорадично і в мовленні старшого покоління, тепер уживається тільки найстаршими мовцями і не знайшло собі такої ніші, як попередні приклади.

Інформаційний потенціал розбіжності свідчень різних прийомів стає у нагоді й при класифікації говірок, яка не лише є однією з цілей діалектологічних досліджень, але й умовою адекватного опису переселенських говірок (АУМ, III, 6–9). Діалектотворчі процеси мають наслідки як на рівні типів діалектних явищ, так і на рівні типів говірок. Чимало материнських діалектних рис у деяких говірках не зазнають змін, виявляють стійкість до інтерферентних процесів, яскраво маркуючи діалектну генезу. Але й тоді, коли діалектотворення призводить до появи нових діалектних явищ, слід пам'ятати, що вони виникають й на базі діалектних рис материнських говірок, залишаючись носієм інформації про генезу новостворених.

Взаємопротилежні тенденції зміни і збереження материнських діалектних рис зумовлюють те, що українські говірки МДД характеризує мозаїчність діалектних рис, та й самі вони подекуди досі залишаються генетично різнотипним своєрідним конгломератом. Можливість розбіжностей між даними питальника і аналізу діалектних текстів, спостережень над мовленням діалектоносіїв, відбитими в описових дослідженнях, та їх евристичний потенціал необхідно враховувати під час інтерпретації таких фактів в описовому і лінгвогеографічному методах. На розходження, пов'язані з мозаїчністю говірок і діалектних явищ, необхідно зважати передусім під час використання описового методу. При застосуванні питальника

слід тримати у фокусі уваги, зокрема полідіалектність мовців, лексикалізацію і фразеологізацію морфологічних явищ. Так, налаштування досвідом попередніх досліджень переселенських говірок змусило нас внести в питальник два варіанти, фразеологізований і ні, що уповноважило на виявлення фразеологізації наказового способу (*хай спит* і фразеологізоване *най бог милуй*). Лише тексти уможливили тільки припущення.

Саме питальник, оснований на аналізі текстів і попередніх дослідженнях, дає можливість зауважити доволі послідовне збереження в українських говірках МДД материнських рис в одних частинах мови в похідних формах (*сундук*, але *п'рискринок*; *топор*, але *бардичка*; *в'ідро*, але *цебрин'а*; *ток* / *т'ік*, але похідне від *гарман* 'тік', що зникло, лексико-семантичним способом *гарман* 'город' і *гарманувати* 'бити', 'товкти', 'сваритися' (про чоловіка), 'бешкетувати', 'пустувати' (про дітей)), а в інших – в непохідних (*й'іден* / *й'еден*, *ш'тири*, *п'ят*', але *о'дин*, *ч'ітирнац'ат*', *п'ім'нац'ат*').

Інтерпретація розбіжностей у межах наших даних є ключем до пояснення доволі частих невідповідностей цих даних зі свідченнями описових робіт і АУМ. Якщо підходити без урахування інформаційного потенціалу конфліктних свідчень, то констатуватимемо безліч фактів псевдодинаміки. Тільки нехтування лексикалізацією може призвести до помилкового уявлення про весь регіон, що може скластися з відповідних карт АУМ (АУМ, III, к. 50) про другу палаталізацію (*по дорозі, на ялинці*), ніби вона є в більшості говірок ареалу, в той час, як описові праці (Мукан 1960; Дроздовський 1962а) стверджують протилежне. Специфіка мовної ситуації, її полідіалектність і динаміка, призводить і до низки інших протиріч, які будуть у подальшому в процесі картографування матеріалу пояснені та інтерпретовані. Саме картографування будемо на фактах не тільки питальника, але й текстів, що, у разі їх розходження, подаватимуться диференційовано.

Отже, евристичний потенціал конфліктних свідчень, отриманих з діалектних текстів та питальника високий, включає в себе можливість: уникнути помилок при застосуванні описового і лінгвогеографічного методів під час дескрипції граматики переселенських українських говірок МДД; описати процеси, пов'язані із стійкістю і динамікою діалектних мікросистем, пояснити їх причини; встановити появу нових рис у галузі граматики; визначити стадії запозичення іншодіалектних елементів, етапи формування нових, зникнення питомих материнських рис; пояснити розходження нових даних, свідчень АУМ та спостережень попередніх описових досліджень; розмежувати процеси у динаміці говірки, комунікативні й інші причини суперечності різночасних відомостей та інтерпретувати ці відомості синхронно і діахронно; а також допомогти у визначенні генези новостворених говірок й уточнити міждіалектну взаємодію в ареалі.

Список умовних скорочень

- Вс. – с. Височанське Тарутинського р-ну
 Вш. – с. Вишняки Арцизького р-ну
 Гн. – с. Ганнівка Тарутинського р-ну

Єл. – с. Єлизаветівка Тарутинського р-ну
Лм. – с. Лиман Татарбунарського р-ну
Мл. – с. Молдово Саратського р-ну
Мт. – с. Матроска Ізмаїльського р-ну
Ну. – с. Новоукраїнка Тарутинського р-ну
Ол. – с. Олександрівка Тарутинського р-ну
Пб. – с. Прямобалка Арцизького р-ну
Пк. – с. Петрівка Тарутинського р-ну
Рл.1. – с. Ройлянка Саратського р-ну
Рл.2. – с. Ройлянка Татарбунарського р-ну
Скр. – с. Скриванівка Тарутинського р-ну
Шв. – с. Шевченкове Кілійського р-ну
Шр. – с. Широке Білгород-Дністровського р-ну. Всі села розташовані в Одеській області.

Література

- АУМ, *Атлас української мови*, Київ, 1984, 1988, 2001.
- АПБ, К.Ф. Герман, *Атлас українських говірок Північної Буковини*, Чернівці, 1995, 1998.
- Бевзенко С.П. (1980), *Українська діалектологія*, Київ.
- Вайнрайх У. (1979), *Языковые контакты: Состояние и проблемы исследования*, Киев.
- Гриценко П.Ю. (2003), *Тексти як джерело дослідження українських говірок Румунії*, [в:] *Українські говори Румунії*, авт. Павлюк М., Робчук І., Едмонтон – Львів – Нью-Йорк – Торонто, с. I–XVI.
- Гриценко П.Ю. (2004), *Діалектний фонофонд як джерело інформації про українську мову* [в:] *Український діалектний фонофонд*, упоряд. П. Ю. Гриценко та ін., Київ, с. 5–20.
- Гриценко П.Ю. (2006), *Межиріччя Дністра і Дунаю у світлі лінгвістичної географії (стан і пріоритети)*, “Науковий вісник Ізмаїльського державного гуманітарного університету”, Вип. 21, с. 3–16.
- Делюсто М.С. (2010), *Грамматика говірки у світлі тексту*, Київ.
- Дроздовський В.П. (1961), *Південнобессарабські українські говірки*, [в:] *Праці Х республіканської діалектологічної наради*, Київ, с. 132–155.
- Дроздовський В.П. (1962а), *Українські говірки Бессарабського Примор'я (на матеріалі обстеження Саратського, Татарбунарського та Білгород-Дністровського районів Одеської області)*, Одеса.
- Дроздовський В.П. (1962б), *Украинские говоры Бессарабского Приморья (на материале обследования Саратовского, Татарбунарского и Белгород-Днестровского районов Одесской области)*, Киев.
- Колесников А.О. (2013), *Грамматичні особливості говірки с. Петрівка Тарутинського р-ну Одеської обл.*, “Мовознавчий вісник Черкаського національного ун-ту ім. Б. Хмельницького”, Вип. 16–17, с. 62–74.
- Логвин В.П. (1965), *Морфологічна система говірок нижньої правобережної Наддністрияниці*, в: *Територіальні діалекти і власні назви*, Київ, с. 33–43.

Мельничук О.С. (1951), *Південноподільська говірка с. Писарівки (Кодимського р-ну Одеської обл.)*, “Діалектологічний бюлетень”, Вип. III, с. 44–68.

Муқан А.М. (1960), *Українські наддунайські говірки. Фонетико-граматичні особливості*, Глухів.

СУГО, *Словник українських говорів Одещини*, гол. редактор О.І. Бондар, Одеса, 2011.